

A szláv közvetítés kérdése a magyar nyelv oszmán-török elemeiben

Közismert dolog, hogy oszmán-török jövevényszavainknak egy része nem közvetlenül az oszmán-törökből, hanem a déli szláv nyelvek, elsősorban a szerb-horvát közvetítésével került nyelvünkbe. E közvetítés nyomai néhány esetben olyan szembetűnően mutatkoznak, hogy nyelvészeink igen korán felfigyeltek rá. HUNFALVY PÁL „A vogul föld és nép” c. munkájában (298. l.) már 1860-ban utalt arra, hogy török szavaink egy része szerb közvetítéssel került nyelvünkbe. A déli szláv közvetítés kérdése oszmán-török elemeink kutatásának azóta is a legizgalmasabb és legtöbbet vitatott problémaköre.

Bár a jövevényszavakról írott cikkekből számos idevonatkozó megjegyzés látott már napvilágot, a közvetítés kérdésének rendszeres megvizsgálására még nem került sor. Nagy jelentőségű ezen a téren KНИЕZSA ISTVÁNNAK „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” c. munkája (Bp. 1956.), amelybe nemcsak a török eredetű szláv szavakat vette fel, hanem azokat is, amelyeknél a közvetítés kérdése a korábbi irodalomban egyáltalán felmerült. Ilyenképpen ez a munka — bár nem ezzel a céllal készült — a szláv közvetítés kérdésének bizonyos szintézisét adja.

Oszmán-török elemeink adatgyűjtése és feldolgozása során számomra is szükségessé vált az anyag megrostálása, a szláv szavak kirekesztése, a közvetítés kérdésének megvizsgálása.

A szláv közvetítés történeti háttere általában tisztázott.

A kisszámú anatóliai törökség ereje nem volt elég azokhoz a hatalmas hódításokhoz, amelyek egész Délkelet-Európát a török szultán adófizetőjévé tették. A Balkán félsziget meghódítása után a további hódításokban egyre nagyobb szerep jutott a balkáni szláv népeknek. A hazánkat elfoglaló és megszállva tartó mohamedán katonaság nagy része szláv származású: bosnyák, horvát, szerb stb. nemzetiségű volt. A hadsereg legértékesebb fegyvernemét képező janicsárok is — közismert újoncozási módjuk következtében — többnyire keresztény szülők gyermekei voltak. E balkáni szláv származású mohamedán katonák törökül és szláv anyanyelvükön egyaránt beszéltek.

Hogy az úgynevezett „török hódítók” mennyire nemcsak törökök voltak, azt érdekesen tükrözik egyes korabeli utazók Budáról tett megjegyzései. Pl. Pigafotta 1587-ből származó útleírásában mondja, hogy Budán a horvát nyelvet „majdnem valamennyi török” ismeri, s száz évvel később Evliya Čelebi is azt írta, hogy Buda lakosai „mindnyájan bosnyákok” (FEKETE L., Budapest a törökkorban. 154. lap). Vagyis a „török hódítók” jelentős része valószínűleg nem is török volt, hanem mohamedán vallású szláv.

A szláv anyanyelvű katonaság mellett nagy szerep jutott a közvetítésben a törökök elől tömegesen menekülő és a Dunántúl déli részén, valamint az

Alföldön letelepedő balkáni szláv lakosságnak. E menekülő balkániak egészen Budáig felhúzódtak.

Mindezek alapján érthető, hogy a magyarok a török szavakat egyszerre hallották török és szláv anyanyelvűek ajkáról, jövevényszavaink egy időben török és szláv forrásból kerültek nyelvünkbe. Jellemzők erre a kettősségre a kettős alakban meghonosodott szavak.

Török elemeinknek ezt a kettősségét a fent vázolt történelmi körülmény határozta meg. Nem lehet tehát jövevényszavainkat erőszakosan kettéválasztani, oszmán-török és déli szláv elemekre. A török korszak egységes nyelvi hatását a közvetlenül átvett és a déli szláv közvetítésű elemek összessége együttesen adja meg. Nyelvi szempontból azonban alapvető annak megállapítása, hogy török vagy szláv szó volt-e a magyar szó közvetlen forrása. Sajnos, aránylag kevés olyan eset van, amikor ezt teljes határozottsággal el tudjuk dönteni. Munkánkat nagyon megnehezíti az a körülmény, hogy a déli szláv nyelvek régi török elemei nincsenek összegyűjtve és feldolgozva.¹

¹ A szerb-horvát és macedón nyelv török elemeivel az alábbi munkák foglalkoznak:

- FR. MIKLOSICH, Die Fremdwörter in den slavischen Sprachen. Wien 1867
 FR. MIKLOSICH, Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen (Griechisch, Albanisch, Rumunisch, Bulgarisch, Serbisch, Kleinarussisch, Grossrussisch, Polnisch): DWAU 34 (1884) 239—338, 35 (1885) 105—192; Nachtrag: DWAU 37 (1888) 1—88, 38 (1890) 1—194
 FR. MIKLOSICH, Über die Einwirkung des Türkischen auf die Grammatik der südost-europäischen Sprachen: SWAU 120 (1890) 12 p.
 TH. KORSCH, FR. MIKLOSICH, Die türkischen Elemente ...: ASIPh. 8 (1885) 637—651, 9 (1886) 487—520, 653—682
 O. BLAU, Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler: Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes. V. No. 2. Leipzig 1868
 Turcizmi u Bosni. Jezikoslovno tumačenje odomaćenih riječi turskog, arapskog i persijskog jezika, za praktična upotrebu stranaca (Zaseban otisak iz „Sarajevskog Lista“) Sarajevo 1881
 L. K. MARINKOVITCH, Vocabulaire des mots Persans Arabes et Turcs introduits dans la langue serbe avec un exposé de la littérature serbe: Verhandlungen des 5. Internat. Orient. Kongr. Berlin 1881, B. 2, 2; Berlin 1882 299—332
 Đ. POPOVIĆ, Turske i druge istočanske reči u našem jeziku. Graba za veliki srpski rečnik: Glasnik srpskog učenog društva, knj. 59 (Beograd 1884) 3—275
 H. H. VON BILQUER, Macedonisch-türkische Wörtersammlung mit kulturhistorischen Erläuterungen. Berlin 1889
 Tumač turskim arapskim i persijskim riječima, koje narod u Bosni i Hercegovini upotrebljuje. Sarajevo 1895
 KÚNOS I., Török elemek a bosnyák nyelvben (KOSTA WÖRMANN, Narodne pjesne muhamedovaca u Bosni i Hercegovini): NyK. 26 (1896) 115—117
 V. ROŽIĆ, Barbarizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku. Zemun 1904
 VL. ČOROVIĆ, Pamučinova zbirka turcizama: Glasnik Zemaljskog Muzeja u Bosni i Hercegovini 22 (1910) 173—176
 FR. KRAELITZ-GREIFENHORST, Corollarien zu F. Miklosich, Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. 1884—1890: SWAU 166: 4 (1911) 65
 P. SKOK, Studje iz srpsko-hrvatskog vokabulara. Zagreb 1920 (Rad 222)
 P. SKOK, Restes de la langue turque dans les Balkans: Revue Intern. des Etudes Balkaniques II (1935) 246—260
 P. SKOK, O turcizmima. Beograd 1936 (Ist. časopis)
 P. SKOK, Južni sloveni i turski narodi: Jugoslovenski istoriski časopis 2 (1936) 1—15
 P. SKOK, Prilozi proučavanju turcizama u srp.-hrv. jeziku: Slavia 15 (1937—38) 166—190; 336—366; 481—505
 P. SKOK, Arapski elemenat u hrvatskom jeziku: Hrvatskaja Enciklopedija. I. (Zagreb 1941) 555

I.

Legfontosabb kritériumaink a hangtani kritériumok. Az oszmán-török szavak a szerb-horvát nyelvbe kerülve, beilleszkedtek annak hangtani és grammatikai rendszerébe. Ez a beilleszkedés a szavak egy részében bizonyos hangtani változásokat eredményezett. A magyar nyelv azon hódoltságkori elemei, amelyekben ezek a változások mutatkoznak, nem török, hanem szerb-horvát eredetűek.

E hangtani kritériumokat pozitíven — vagyis, ha megvannak — teljes biztonsággal alkalmazhatjuk, meg nem létükből azonban nem mindig következtethetünk a közvetlen átvételre. Szerencsés esetben valamely szón biztos kritérium vagy egyszerre több kritérium is mutatkozik. Előfordul viszont, hogy ugyanazon szón egymásnak ellentmondó kritériumok jelennek meg —

- P. SKOK, *Leksikologijske studije*. Zagreb 1948 (Rad 272)
- H. SKÖLD, *Die türkischen Lehnwörter im Serbokroatischen*: Lunds Universitets Årskrift B. 18, N. 3. Lund 1922
- N. K. DMITRIEV, *Problemy i dostiženija bosnojskoj turkologii*: ZKV. 2 (1926) 97—118
- N. K. DMITRIEV, *Etjudy po serbsko-tureckomu jazykovomu vzaimodejstviju*: DAN SSSR-B 1928 17—22, 268—275; 1929 89—95, 103—104
- N. K. DMITRIEV, *Materialy Verkoviča kak turkologičeskij pamjatnik: Lidové povídky jihomakedonske z rukopisů St. Verkovičových*. Vydali P. A. Lavrov, J. Polívka = *Rozpravy České Akademie věd a umění. Třída 3. číslo 70* (1932) 343—384
- T. KOWALSKI, *W sprawie metodologii badań zapożyczon tureckich w językach słowiańskich*: I. Sjezdu slov. filol. v Praze 1929-II. S. 554—556
- T. KOWALSKI, *Türk dilinin komşu millet dilleri üzerindeki tesiri*: Ülkü 20 (1934)
- K. SANDELD, *Linguistiques Balkaniques. Problèmes et résultats*. Paris 1930
- J. D. PRINCE, *Surviving Turkish Elements in Serbo-Croatian*: *Journal of the American Oriental Society* 51: 3 (1931) 241—261
- F. ČIPRA, *Sarajevski turcizmi i beogradski turcizmi*: *Nova Hrvatska* 15. 8 (Zagreb 1941)
- I. EŠH, *Turcizmi. Rječnik turskih, arapskih i perzijskih riječi u hrvatskom književnom jeziku i pučkom govoru*. Zagreb 1942
- A. SCHEMAUS, *Zur Lautgestalt der türkischen Lehnwörter in den südslavischen Sprachen*: *Münchener Studien zur Sprachwissenschaft* 6 (1955) 104—123
- B. MARKOV, *Nekoi hibridni tvorbi vo makedonskiot jazik*: *Makedonski Jazik* 6 (1955) 152—164
- A. ŠKALJIĆ, *Turcizmi u narodnom govoru i narodnoj književnosti Bosne i Hercegovine I—II*. (Bilten Instituta za proučavanje folklor a Sarajevu. Dopunska izdaja 2) Sarajevo 1957 → *Ism.*: F. BAJRAKTAREVIĆ: *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 26 (1960) 334—344; 27 (1961) 65—79
- M. HRASTE, *Strani elementi u hrvatskom ili srpskom narodnom i književnom jeziku: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski Fakultet, Radovi Slavenskog Instituta* 2 (1958) 43—59
- G. HAZAI, *Remarques sur les rapports des langues slaves des Balkans avec le turc-ottomanli*: *Studia Slavica* 7 (1961) 97—139
- St. STACHOWSKI, *Przyrostki obcego pochodzenia w języku serbochorwackim*. Kraków 1961
- St. STACHOWSKI, *Die osmanisch-türkischen Lehnwörter im Serbokroatischen und ihre Bedeutung für die historische Phonetik des Osmanisch-türkischen*: *Folia Orientalia* 4 (1963) 143—170
- St. Stachowski, *Studien über den osmanisch-türkischen Wortschatz. I. II.*: *Folia Orientalia* V (1963) 75—88, VI (1964) 41—54.
- A. KNEŽEVIĆ, *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*. (Slavisch-Baltisches Seminar der Westfälischen Wilhelms-Universität. Münster (Westf.) Veröffentlichung Nr. 3.) Meisenheim am Glan 1962
- O. JAŠAR-NASTEVA, *Tursko-makedonski leksički vkrstuvanja i mešanja*: *Annuaire de la faculté de philosophie de l'université de Skopje*. T. 15 (1963) 349—384
- O. JAŠAR-NASTEVA, *Les elements lexicologiques turcs dans le macedonien*: *uo.* 409—412

ez is az átvétel útjainak egymásba fonódására mutat —, legtöbb esetben pedig semmit sem árul el a szó hangtete; a közvetítés kérdése eldönthetetlen.

Nézzük most végig ezeket a hangtani kritériumokat.

1.

A török *-i*, *-i* végű szavakat² a szláv nyelvérzék beillesztette azon nőnemű szavak rendszerébe, amelyeknek egyes száma *-ija* végződésű, s ezek analógiájára *-ija* végződéssel látta el. Vagyis a török *-i*, *-i* végződésnek a déli szláv nyelvekben *-ija* végződés felel meg. Tehát ha a magyar szóban *-i* végződés van, akkor török eredetű, ha *-ija* végződés van, szláv eredetű. E kritérium alapján a törökből származik pl. a *kajszi* (< oszm. *kaysi*; vö. szb.-hv. *kajsija*), *kuti* 'doboz' (< oszm. *kuti*; vö. szb.-hv. *kütija*), *mufti* (< oszm. *mufti*; vö. szb.-hv. *müftija*), míg szerb eredetű pl. a *bagazia* (< szb.-hv. *bogosija* (Knežević) < oszm. *boğası*), *bicskia* (< szb.-hv. *bičkija* < oszm. *biçki*), *csizmadia* (< szb.-hv. *čizmeđija* < oszm. *çizmeçi*), kettős átvételű pl. a *tepszi* ~ *tepszia* (< oszm. *tepsi* és szb.-hv. *tèpsija*), *kádi* ~ *kádia* (< oszm. *kadı* és szb.-hv. *kádija*), *szpáhi* ~ *szpáhia* (< oszm. *spahi* és szb.-hv. *spähija*) és számtalan *-dzsi* képzős jövevényszavunk. Ez a kritérium általában teljes biztonsággal alkalmazható, és aránylag sok szóban mutatkozik. Megítélésénél a következőkre kell figyelemmel lennünk:

a) A fenti változás csak abszolút szóvégen következik be, szókapcsolatokban nem, tehát pl. a *bosztandzsi basa* (vö. oszm. *bostancı başı*, szb.-hv. *bostanji-baša*), lehet szerb közvetítésű szó, bár első tagjában megmaradt az *-i*.

b) A változás abszolút szóvégen sem következik be bizonyos gyakran használt török méltóságnevekben, mint pl. *efendi* (vö. oszm. *efendi*, szb.-hv. *efèndi*), *cselebi* (vö. oszm. *celebi*, szb.-hv. *čelèbi*); továbbá az előnévként használt ragozhatatlan melléknévnevekben, mint pl. *deli* (vö. oszm. *deli*, szb.-hv. *dèli*, főnévként *dèlija*), *gázi* 'mohamedán harcos' (vö. oszm. *gazi*, szb.-hv. *gázi*, főnévként *gázija*), *hadzsi* 'zarándok' (vö. oszm. *hacı*, szb.-hv. *hàçi*, főnévként *hàçija*), *námli* 'híres' (vö. oszm. *namlı*, szb.-hv. *námli*). Ezen szavaink tehát szóvégi *i*-jük ellenére is lehetnek szerb közvetítésűek.

c) A magyarban meglevő számos *-ia* végű szó analógiájára a magyarban is keletkezhetnek *-ia* végű főnevek. Ilyen pl. a *begzadia* 'bégfi', amelynek török megfelelője *begzāde*, szerb megfelelője *begzāde* vagy *begzāda*. Még feltűnőbb a *saracsia* 'nyeregkészítő' szó, amelynek mind török, mind szerb megfelelője *sarač*-nak hangzik. Ugyanilyen, de későbbi magyar alkotás lesz a *zuboncsia* 'zubbonyt készítő mester' (első előfordulása 1773; alakv. *zubboncsi*: 1874).

2.

Az *-e* végződésű török szavakat a szerb-horvát nyelvérzék az *-a* végződésű nőnemű alakok rendszerébe illesztette, s ezek analógiájára *-a* végződéssel látta el. Vagyis az oszm. *-e* végződésnek a szerb-horvátban a népi átvételekben *-a* végződés felel meg. Bizonyos tudós átvételekben megmarad a szóvégi *-e*, s ez a kritériumnak negatív értelemben való alkalmazását bonyolulttá teszi.

² A török szavakat mai török helyesírással írom le. Ennek a magyartól eltérő jelei a következők: *ç* = *cs*, *c* = *dzs*, *ğ* = *γ*, *ı* = *ï*, *j* = *zs*, *s* = *sz*, *ş* = *s*, *y* = *j*.

Pozitív értelemben teljes biztonsággal alkalmazhatjuk a kritériumot. Vagyis kétségtelenül szláv eredetű az a szó, amely *-a* végződésű, mint pl. a *csizma* (< szb.-hv. *čizma* < oszm. *çizme*), *kila* 'súlymérték' (< szb.-hv. *kila* < oszm. *kile*), *szekszina* 'nyereg' (< szb.-hv. *seksāna* (Škaljić) < oszm. *seksāne*). Másrészt teljes biztonsággal török eredetűnek mondhatjuk azt az *-e* végű szót, amelynek *-a* végződésű megfelelőjét ki tudjuk mutatni a szerb-horvátból, pl. *atnáme* 'okmány' (< oszm. *ahdnāme*; vö. szb.-hv. *ahdnāma*), *kefe* (< oszm. *kefe*; vö. szb.-hv. *kèfa*), *kecse* 'pokróc' (< oszm. *keçe*; vö. szb.-hv. *kèča*, *čèča*). Viszont ha egy *-e* végű magyar adat *-a* végű szerb megfelelője nem mutatható ki, csak valószínűséggel mondhatjuk rá, hogy közvetlen török átvétel, mert az *-a* végződés a szerb-horvátban nem mindig alakul ki; pl. oszm. *çare* 'segítség' > szb.-hv. *čàre*; oszm. *erīšte* 'metélt' > szb.-hv. *jèrište*; oszm. *leke* 'folt' > szb.-hv. *lèce*, *lèca*.

E kritérium alapján is vannak kettős átvételek, mint *pite* ~ *pita* (vö. oszm. *pīte* és szb.-hv. *pīta*; bár ez utóbbinál kétséges, hogy van-e egyáltalán köze a török *pīte* szóhoz), *kesze* ~ *kesza* 'zacskó' (vö. oszm. *kese* és szb.-hv. *kèsa*).

3.

A magánhangzók körében maradvány egy olyan kritérium következik, amely csak negatívan — tehát, ha a hangváltozás nem jelentkezik — alkalmazható teljes biztonsággal.

A szerb-horvát hangzórendszerből hiányzik az *ö* és *ü* hang; ezt a két török hangot a szerb-horvát nyelv *u*-val helyettesítette. Ha tehát egy jövevényszavunkban *ö* vagy *ü* hangot találunk, ez biztos kritérium arra, hogy az adott szó közvetlenül a törökből került nyelvünkbe. Ilyenek pl. *kürdi* 'női mellény' (< oszm. *kürdi*; vö. szb.-hv. *čürdija*), *gyülep* 'rózsavíz' (< oszm. **cūlep*, irodalmi *gūlāb*, a szerb-horvátban nincs kimutatva), *kösze* 'csupasz, szakálltalan' (< oszm. *köse*; vö. szb.-hv. *čósa*), *keszele* < *köszele* 'bőrfeleség' (< oszm. *kösele*; vö. szb.-hv. *čusèle*).

Ha viszont a magyar adatban *u* hangot találunk, ez önmagában nem bizonyítja a délszláv közvetítést. Ez esetben ugyanis jogosan feltételezhetjük, hogy az illető szónak már a törökben is volt *u*-s alakja. Különösen feltehető ez az arab-perzsa eredetű török szavaknál. Az arab *u* hangnak ugyanis a törökben *u* ~ *ü* váltakozás felel meg, amit a török szótárak hol *ü*-vel, hol *u*-val, hol *ü* ~ *u* váltakozással jelölnek. A magyar adatok pontosan tükrözik ezt a tarkaságot. *ü* hangot tartalmaz pl. a *hüccset* 'okmány' (< oszm. *hüccet* < ar. *huġġet*; vö. szb.-hv. *hūġet*) és a *kürdi* 'női mellény' (< oszm. *kürdi* < ar. *kurdī*; vö. szb.-hv. *čürdija*) szó. *u* hangot tartalmaz pl. a *mutaveli* 'intéző' (< oszm. **mutaveli*, a szótárakban *mūteveli* < ar. *mutaveli*; vö. szb.-hv. *mutevelija*) és a *mufti* 'előljáró' (< oszm. **mufti*, a szótárakban *mūfti* < ar. *muftī*; vö. szb.-hv. *mūftija*) szó. Váltakozó kiejtést mutat pl. az azonos eredetű *müháfiz* és *muhafezet* szó (m. *müháfiz* 'helyőrség parancsnoka' < oszm. **müháfiz*, a szótárakban *muháfiz* < ar. *muháfiz*; vö. szb.-hv. *muháfiz*; m. *muhafezet* 'helyőrség' < oszm. *muháfezet* < ar. *muháfaza*; vö. szb.-hv. *muháfèza*), vagy a *rebbiul evel* ~ *rebbiül evel* 'a mohamedán holdév harmadik hónapja' (< oszm. *rebbiül evel* < ar. *rebbiul evel*; vö. szb.-hv. *rebbiül-èvel*). Különösen figyelemre méltó a *mutaveli* és *mufti* adat, mivel ezeknek szóvégi *-i* hangja világosan közvetlen átvételre mutat. Az arab-perzsa eredetű török szavak magyar

megfelelőiben mutatkozó *u* hang tehát — hacsak más kritérium nem támogatja — nem bizonyíték a déli szláv közvetítés mellett.

Némileg problematikusabb a török eredetű török szavak *u* hangja a mai köznyelvi török *ü* hanggal szemben. Több jelenség alapján állíthatjuk, hogy jövevényszavaink abból a török nyelvjárásból kerültek ki, amelynek jellegzetességeit ma az archaikus nyugat-balkáni nyelvjárási képviseli.³ Ebben a nyelvjárási pedig ma is ismert jelenség az *ö*, *ü* hang velarizálódása, különösen *g* és *y* szomszédságában. Az előbbi esetben rendszerint együtt jár a *g* palatáliszlálódásával. Ha egy jövevényszóban a török köznyelvi *gö*-, *gü*- szókezdettel szemben *go*-, *gyo*- vagy *gu*-, *gyu*- szókezdetet találunk, ez nem szerb, hanem török nyelvjárási jelenséget tükröz. Ez a török nyelvjárási jelenség mutatkozik pl. a következő szavakban: *gyumruk* 'vám' (< oszm. N. **gumruk* ~ oszm. Közny. *gömrük*; vö. szb.-hv. *đumruk*), *gyonli* 'önkéntes katona' (< oszm. N. **gonli* ~ oszm. Közny. *gönüllü*; vö. szb.-hv. *donulija*), *gurcsi*, *gyurcsi* 'kurd' (< oszm. N. *gurci* < perzsa *gürči*; szerb-horvát megfelelője **đurčija* lehetett). Ugyanígy magyarázható a m. *tyupri* 'híd' adat (< oszm. N. **kupri* ~ oszm. Közny. *köpri*, ma: *köprü*; vö. szb.-hv. *čuprija*). Néhány más esetben viszont nehéz török előzményt feltenni; valószínűleg inkább szláv eredetű pl. a *kucsuk* 'kicsi' (<szb.-hv. *küçük* < oszm. *küçük*) és a *csuruk* 'hamis(pénz)' (<szb.-hv. *čuruk* < oszm. *çürük*).

Összefoglalva, joggal mondhatjuk, hogy az *u* hang a mai török köznyelvi *ö* és *ü* hanggal szemben önmagában nem bizonyíték a szláv eredeztetésre.

4.

Áttérve a mássalhangzókra, elsőnek a legis mertebb mássalhangzó kritériumról a török palatális *k* ~ szerb-horvát *ć* ~ magyar *ty* hangmegfelelésről kell beszélnünk. Véleményem szerint külön kell választanunk a török *ke*, *ki*, *kö*, *kü* hangkapcsolatok tárgyalását a török *ká* hangkapcsolat tárgyalásától.

a) Az első esetben a kritérium pozitíven alkalmazható, vagyis szerb jövevényszó az a magyar szó, amelyben a *ke*, *ki*, *kö*, *kü* hangkapcsolatban álló *k* helyén *ty* hang van. Ilyen pl. a *hátym* 'helytartó' (< szb.-hv. *haćim* < oszm. *hâkim*) vagy a *zetyir* 'gyűrű' (< szb.-hv. *zécir* < oszm. *zehkir*).

Negatív értelemben azonban csak akkor mondhatjuk egy szóról biztosan, hogy közvetlen török eredetű, ha a magyar és török *k*-val szemben valóban kimutatható a szb.-hv. *ć* hang. A *ke*, *ki* hangkapcsolatban ugyanis sokszor a szerb-horvátban is megmarad az eredeti török *k* hang, pl. oszm. *kefe* 'kefe' ~ szb.-hv. *kefa*; oszm. *kile* súlymérték ~ szb.-hv. *kila*; máskor mindkét alakban megvan a szó, pl. oszm. *asker* 'katona' ~ szb.-hv. *asker*, *ascer*; oszm. *keser* 'balta' ~ szb.-hv. *keser*, *ceser*. Ezen az alapon biztosan török eredetű a m. *kilim* 'szőnyeg' szó (< oszm. *kilim*; vö. szb.-hv. *čilim*), de csak valószínűleg török eredetű a m. *asker* 'katona' (< oszm. *asker*), mert ez a szó a szerb-horvátban is megvan *k*-s alakban, vö. szb.-hv. *asker* 'katona', *kazi-asker* 'bíró'. Természetesen biztosan töröknek mondhatjuk azt a szót, amelyben a *k* mellett valamely más kritérium is támogatja a közvetlen átvételt, pl. *ikindi* 'délután' (< oszm. *ikindi*; vö. szb.-hv. *ičindija*, *ikindija*), *kösze* 'csupas, szakálltalan' (< oszm. *köse*; vö. szb.-hv. *ćosa*), *kürdi* 'női mellény' (< oszm. *kürdi*; vö. szb.-hv. *čürdija*).

³ Vö. I. OK. 10 (1956): 61–64.

E kritériummal kapcsolatban a következőket kell még megjegyeznünk: Néhány magyar szóban nem *ty*, hanem *t* hang mutatkozik. Ezek a szavak szláv eredetűek, a *ty* depalatizálódása valószínűleg magyar jelenség. Ilyen szó pl. a *tíha*, *tíhája* 'helyettes, segédtest' (< szb.-hv. *čehája* < oszm. N. *kehāja*). Nem tartozik a fenti kritérium példái közé a *szattyán* 'bőrfajta' (< oszm. *sahtiyān*; vö. szb.-hv. *sahitjān*) és a *kutya* 'kunyó' (< szb.-hv. *kutija* < oszm. *kuti*); ezeknek *ty*-je nem oszm. *k*-ból, hanem *ti* hangkapcsolatból lett. Valószínűleg alakkeverés eredménye a m. *Tettye* helynév (~ oszm. *tekke* 'dervis-kolostor' ~ szb.-hv. *tékija*, *tečija* 'ua.').

b) Más elbírálás alá esnek azon jövevényszavaink, amelyeknek arab eredetű török előzményében palatizált *k* és *ā* hang kapcsolata: *kā* (*kā*) állott. Ebben a hangkapcsolatban ugyanis a palatizált *k* kiejtése már a törökben annyira közelállt a magyar *ty* hang kiejtéséhez, hogy azt a magyar nyelvérzék közvetlen átvétel esetén is *ty* (ritkábban *cs*) hanggal helyettesíthette. Világosan mutatja ezt pl. a m. *tyábe* 'a Kába kő' (< oszm. *Kābe*; vö. szb.-hv. *Čába*) szó, amely bár *ty* hang van benne, szóvégi *e* hangja közvetlen eredetre mutat. Csupán a *ty* alapján tehát nem mondhatjuk teljes meggyőződéssel szláv eredetűnek pl. *betyár* (~ oszm. *bekār*; ~ szb.-hv. *bēcār*), *duttyán* 'bolt' (~ oszm. N. **dukkān*, Közny. *dükkān* < ar. *dukkān*; ~ szb.-hv. *dúcān*), *csáfír* 'hitetlen' (~ oszm. *kāfir*; ~ szb.-hv. *čāfir*), szavunkat. Természetesen változik a helyzet, ha más kritérium is támogatja a közvetítést, így a *betyár* szó késői előfordulása miatt (1754) nem lehet közvetlen átvétel, vagy a *tyáto csato* 'írnök' szó (< szb.-hv. *čáto*, amely a *čátib* < oszm. *kátib* becéző alakja) jellegzetes *o* hangja miatt csakis szerb-horvát eredetű lehet.

5.

Lényegében az előzővel azonos török hangtani jeliségen, a palatizálódáson alapszik a török palatális *g* ~ szb.-hv. *ǰ* megfelelés, mint kritérium azonban más jellegű. Ez a kritérium ugyanis csak negatív értelemben alkalmazható: ha megmarad az eredeti török *g* hang, az biztos kritérium a török eredetre, pl. *bazargán* 'kereskedő' (< oszm. *bazurgan*; vö. szb.-hv. *bazārdān*), *csesniger basa* 'asztalnok' (< oszm. *česnegir*; vö. szb.-hv. *česnedēr*), *gidi* szitokszó (< oszm. *gidi*; vö. szb.-hv. *ǰīdi*). De ha *gy*-vé változik, az nem minden esetben kritérium a szláv közvetítésre: Ugyanis a szókezdő palatális *g* a törökben is erősen palatizált, különösen a *gö*-, *gü*- szókezdetben. Mint a 3. pontban már említettem ez a szókezdet a nyugat-balkáni török nyelvjárásban *go*, *gu*-nak hangzik. Így tehát semmi különös nincs abban, ha a *gö*-, *gü*- szókezdet a magyarban is *gy*- hanggal jelenik meg, még hozzá sokszor olyan szavakban, ahol más kritériumok is igazolják a közvetlen török eredetet. Vö. pl. *gyömlí* 'önkéntes katona' (< oszm. R. *gönüllī*; vö. szb.-hv. *donūlīja*), *gyülep* 'rózsavíz' (< oszm. **cūlep* ~ Irodalmi *gūlāb*; a szerb-horvátban nincs kimutatva), *gyumrukcsi* 'vámstedő' (< oszm. R. *gömrükcsi*; szb.-hv. *ǰumrükčija*), *gyürcsi* 'kurd' (< oszm. *gürči*; szb.-hv. megfelelője **ǰurčija* lehetett).

Meg kell még említenünk, hogy éppen az említett szavak közül a *gyömlí* és *gyürcsi* igen sok, szabályos és kevésbé szabályos alakváltozattal rendelkezik. Török szempontból szabályos pl. a *gyürcsi*, *gürcsi*, *görcsi* és *gyömlí*, valamint a *gyurcsi*, *gurcsi* és *gyonlí*, szláv szempontból szabályos a *gurcsie*, *gyomlia*, *gyumlia*, de szabálytalan a *gyürcsia*, *gürcsia*, *gyömlia*, *gyünlia*. Ezeknél a szavaknál nagyfokú alakkeveredéssel kell számolnunk.

A török *gá* hangkapcsolatnál ugyanaz a helyzet, mint a *ká* hangkapcsolatnál, vagyis a mássalhangzó erős palatizáltsága következtében, az könnyen helyettesíthető volt *gy* hanggal. Így *gyaur* szavunknak pl. nemcsak a szb.-hv. *dâur*, *dâvur*, hanem az oszm. *gâur*, *gâvur* is lehet előzménye. (Vö. KNEZSA, SzJsz. 1: 650.)

Az eddig ismertetett hangtani kritériumokat így foglalhatnánk össze:

Biztosan török az a szó, amely szóvégi *-i* hangot tartalmaz a szb.-hv. *-ija*-val szemben, szóvégi *-e* hangot a szb.-hv. *-a*-val szemben, *ö* vagy *ü* hangot a szb.-hv. *u*-val szemben, *g* hangot a szb.-hv. *đ*-vel szemben.

Biztosan szerb-horvát az a szó, amely szóvégi *-ia* hangot tartalmaz a török *-i*-vel szemben, szóvégi *-a* hangot a török *-e*-vel szemben, *ty* hangot a török *k*-val szemben.

Valószínűleg török az a szó, amely szóvégi *-e* hangot vagy *k* hangot tartalmaz olyan esetben, amikor ugyanezek a hangok mutatkoznak a szerb-horvátban vagy a szó nincs kimutatva a szerb-horvátból.

Valószínűleg szerb-horvát eredetű az a szó, amely *u* hangot tartalmaz a köznyelvi török *ü*-vel szemben, bizonyos nem arab-perzsa eredetű szavakban.

Vitatható annak a szónak az eredete, amely *u* hangot tartalmaz a köznyelvi török *ü*-vel szemben, amely *tyá* hangkapcsolatot tartalmaz a köznyelvi török *ká*-val szemben, és amely *gy* hangot tartalmaz a köznyelvi török *g*-vel szemben.

Az eddig ismertetett, aránylag gyakran előforduló hangtani kritériumok mellett vannak olyan kritériumok, amelyek csak egy-két esetben, vagy éppen séggel csak egyszer fordulnak elő. Ilyen szórványos hangmegfelelések pl. a következők:

a) Magas nyelvválású magánhangzók mellett az *l* hang a szerb-horvátban gyakran palatalizálódik; pl. oszm. *bölük* 'sereg, csapat' ~ szb.-hv. *bülük*. A palatalizálódás azonban nem mindig történik meg, pl. oszm. *pul* 'érme' > szb.-hv. *püla*; oszm. *bula* 'török nő' > szb.-hv. *büla*; oszm. *lüle* 'pipa' > szb.-hv. *lüla*. Mivel hasonló palatalizálódás a magyarban is lehetséges, a kritérium csak akkor teljes értékű, ha más kritérium is támogatja. Pl. kétségtelenül szerb eredetű a m. *bulyuk* 'sereg' szó (< szb.-hv. *bülük* < oszm. *bölük*), valószínűleg szerb-horvát eredetű a m. *bula* 'török nő' *bulya* alakváltozata (< szb.-hv. *büla* ~ *büla*; vö. KNEZSA, SzJöv. 1: 111).

b) Nem teljes értékű kritérium a *jr* > *rj* hangátvetés kritériuma, amelynek alapján a m. *bajram* 'mohamedán ünnep' (~ oszm. *bayram*; szb.-hv. *bajram*, *bajram*) szó *barjám* alakváltozatát és a Zrínyinél előforduló *barjaktár* 'zászlótartó' (~ oszm. *bayraktâr*; szb.-hv. *barjaktâr*) szót déli szláv közvetítésűnek szokás tartani. Kétségtelen, hogy mindkét szó szerb-horvát megfelelői között vannak hangátvetéses alakok, míg a török szótárakban nincsenek. Mégis, igen nagy valószínűséggel feltehető, hogy a törökben is voltak ilyen alakok. Feltevésünket igazolja, egy harmadik idetartozó szavunk, a *buyrudî* 'parancs' (< oszm. R. **buyrudî* ~ Közny. *buyuruldu*; vö. szb.-hv. *buyrudîtiya*), amelynek van *burjuntî* és *burjundî* változata, ahol a szóvégi *i* kétségtelenül közvetlen átvételre mutat. Az *r* hang a törökben is igen hajlamos a hangátvetésre, pl. a *dervîş* 'mohamedán szerzetes' szónak a törökben van *devriş* alakja, míg a szerb-horvátban csak *dèrvîš* van kimutatva.

c) A török *ü* hangnak a szerb-horvátban bizonyos hangkörnyezetben *i* hang felel meg, pl. oszm. *sülümen* 'méreg' > szb.-hv. *silimént*; oszm. *zümbül* 'jácint' > szb.-hv. *šimbil* (El.); oszm. *sürükle* 'vonszol' > szb.-hv. *sirikle*. A Zrinyinél előforduló *bilbil* 'fülemüle' tehát szerb-horvát eredetű (< szb.-hv. *bilbil* El., *bulbul* < oszm. *bülbül*).

d) A török *ğç*, *hç*, *kç* hangkapcsolat a szerb-horvátban *šč*-vé válik, pl. oszm. *bağçe* 'kert' > szb.-hv. *bášča*; oszm. *akça* 'aprópénz' > szb.-hv. *ašča*. Ezen az alapon szerb-horvát szó a magyarban előforduló *boscsa* 'battyu' (< szb.-hv. *böšča* < oszm. *boğça*).

e) Az intervokális *h* hang helyén a szerb-horvátban gyakran *v* hangot találunk, pl. oszm. *duhan* 'dohány' ~ szb.-hv. *dühän*, *düvän*; oszm. *arzuhal* 'kérvény' ~ szb.-hv. *arzuhal*, *arzuval* (El.), *arzuvan*. *Csuha* szavunk *csuva* alakváltozata ezt a hangmegfelelést tükrözi, tehát szerb-horvát eredetű.

A példák számát tovább növelhetnénk, minden egyes egyedi hangmegfelelésre azonban itt nem térhetünk ki. Általános elvként elfogadhatjuk, hogy szerb-horvát eredetű minden olyan szó, amelynek hangalakja közelebb áll a szerb-horvátéhoz, mint a törökéhez, feltéve, ha nyelvtörténeti és nyelvjárástörténeti alapon nem lehet arra gondolni, hogy a törökben is létezett hasonló alakváltozat. Ugyanez érvényes természetesen fordítva, a közvetlen átvételekre is.

II. Alaktani kritériumok

Az alaktani kritériumok problematikája nem annyira sokrétű, mint a hangtani kritériumoké. Arról van szó, hogy a szerb-horvátban valamely suffixum tapadhat az átvett török szóhoz, s ha ez a magyarban is mutatkozik, a magyar szó szerb-horvát eredetű. Ilyen suffixum lehet a nőnem, a többesszám és a genitivus ragja.

a) A nőnem ragja mutatkozik pl. a m. *halajka* 'rabszolganő' szóban (< szb.-hv. *halajka* < oszm. *halayk* v. *halayk*). Viszont nincs meg a nőnem végződése a m. *hanim* 'asszony' szóban, amelynek szerb-horvát megfelelője *hanuma* (< oszm. R. *hanum*, Közny. *hanim*), ez a szó tehát közvetlen átvétel.

b) A többes szám jele mutatkozik egyes katonafajták nevei után, pl. a magyar *levente* 'vitéz harcos' szóban (< szb.-hv. *lèvènta* < oszm. *levent*) és a *sarahora* 'kóborló' szóban (< szb.-hv. *sarahora* < oszm. *serahor* 'istálló-mester'); vö. KNEIÉZA, SzJjsz. I: 315, 491.

A párosan használt öltözködési cikkek neveinél a szerb-horvátban egy *a* hang jelenik meg, amely KNEIÉZA ISTVÁN magyarázata szerint (SzJjsz. I: 608 *csarapa* a., 706 *papucs* a.) az *-e* végű nőnemű többesszámból visszakövetkeztetett egyes számú alak végződése. Ez az *-a* hang jövevényszavainkban nem mutatkozik. Ném biztos azonban, hogy idetartozó jövevényszavaink mind közvetlen átvételek, ugyanis a szerb-horvátban is vannak *-a* nélküli alakok. Így eldöntetlen a közvetítés kérdése pl. a *pacsmag* 'rossz papucs' és a *papucs* szónál, mert a szerb-horvátban a *pàšmaga* és *pàpuča* mellett *pàšmag* és *pàpuč* alak is van (< oszm. *pašmak* és oszm. *papuç*); vö. KNEIÉZA: SzJjsz. I: 702, 705. A Zrinyinél előforduló 'sarkantyú' jelentésű *mamuz* szó pedig inkább szerb-horvát, mint török eredetű, noha a szerb-horvátban ma a *màhmuza* alak az általános. Viszont biztosan török eredetű a m. *mengus* 'fülbevaló', amelynek szerb-horvát megfelelője *mènduša* (< oszm. R. *menguş*). — Kétségtelenül szerb-horvát eredetű a m. *salavári* 'harisnya, nadrág' (< szb.-hv. *šal-*

vari < oszm. *şalvar* ; vö. KNIEZSA, SzJsz. 1: 473), amelyben a nőnemű többszám *i* jele mutatkozik.

c) A szerb-horvátban a genitivus ragja tapadhat pénznevekhez és anyagnevekhez. Ezen az alapon valószínűleg közvetlen átvétel a m. *mangur* 'pénz' (< oszm. R. *mangur*, Közny. *mangur* ; vö. szb.-hv. *mangura*) és a m. *mesin* 'bőrfajta' (< oszm. *meşin* ; vö. szb.-hv. *mješina*).

Az alaktani, kritériummal kapcsolatban a következő két, fontos problémára kell rámutatnunk.

a) A *gyömlí aga*, *kapikiha*, *nazurbég* típusú összetett tisztségeknek a törökben birtokos jelzős kapcsolatok, török megfelelőjük: *gönüllü (gömlü) ağası* 'a gönüllük agája', *kapı kihalı* 'a porta kihája', *nazur begi* 'a nazur bégje'. Ugyanilyen szerkezetek még pl. a *dıvany teskere* (~ oszm. *divân teskeresi* 'diváni irat', tulajdonképpen a 'diván irata'), *menzil fermány* (~ oszm. *menzil fermânı* 'postafermán', tulajdonképpen a 'posta fermánja').

A magyar adatokban — egy-két hapax legomenont kivéve — mindig hiányzik a birtokos személyrag. Ugyanígy találjuk a szerb-horvátban és a többi balkáni nyelvben. Az a kérdés, hol alakult át a török birtokos jelzős szerkezet tulajdonság jelzős szerkezetté. Az a tény, hogy a magyarban mindig tulajdonságjelzős szerkezet van, valószínűtlenné teszi, hogy a szerbből vettük volna át. Inkább elképzelhető, hogy önállóan alakult ki a magyarban. A nominativuszi alakban oly gyakran használt *aga*, *bég* stb. szó mellől a birtokos személyrag könnyen elmaradhatott. Az összetétel első tagját pedig nem birtokosnak, hanem jelzőnek érezte a magyar nyelvérzék, így lett a **gyömlí agası*-ból *gyömlí aga* 'valaminek az agája'-ból 'valamilyen aga'. Ugyanez a jelenség végbement a szerbben, sőt nem tartom teljesen kizártnak, hogy már magában a törökben is megvolt. Jelöletlen birtokos szerkezet ugyanis idegen hatásra ugyan, de a törökben is lehetséges. Lásd pl. az ilyen helyneveket, mint *Kadıköy* (szabályosan *Kadı köyü* 'a kádi faluja'), *Dedeağaç* (e. h. *Dede ağacı* 'az apó fája'), *Gülpınar* (e. h. *Gül pınarı* 'a rózsa forrása'), *Galata Seray* (e. h. *Galata Serayı* 'a galatai szeráj' < 'Galata szerája'). Vö. DENY, Gramm. Turque § 1096.

A fentiekhez hasonló török nyelvtörténeti előzménye lehet annak a jelenségnek, hogy az arab és perzsa eredetű birtokos szerkezetekből álló jövevényszavakban hiányzik ezen szerkezetnek a birtokviszonyt kifejező eleme. Vö. pl. m. *şehislâm* 'az iszlám feje' (< oszm. **şehislâm* ~ Közny. *şeyhülislâm* < arab *şeyh-ul-islam* ; vö. szb.-hv. *şehislâm*, *şejhul-islâm*), m. *vekilharcs* 'intéző' (< oszm. **vekil harç* ~ Közny. *vekil-i harç* < perzsa *vekil-i harç* ; vö. szb.-hv. *vekilharç*).

Az elmondottak igen fontosak a közvetítés kérdése szempontjából, mert azt jelentik, hogy ha azonos jelöletlen birtokos szerkezetet találunk a magyarban és a szerb-horvátban, a mai török jelölt szerkezettel szemben, nem feltétlenül kell a magyar szót szláv eredetűnek tartanunk. Elképzelésünket támogatják azok az adatok, amelyekben kétségtelen hangtani kritériumok is vannak a közvetlen eredet bizonyítására. Pl. a *gyömlí aga* 'a gyömlík agája' szónál (< oszm. *gönüllü ağası* ; szerb-horvát megfelelője **dumli aga* lenne) a magyar szó ő hangja közvetlen oszmán-török eredete mutat, a *vekilharcs* 'intéző' szónál (~ oszm. *vekil-i harç* ; ~ szb.-hv. *vekilharç*) a magyar *k* a szb.-hv. *ć*-vel szemben ugyancsak a közvetlen eredetet bizonyítja.

b) Az összetett tisztségekben gyakran előforduló *basa*, mint tudjuk, nem azonos a *pasa*, *basa* alakban élő magasrangú katonai és polgári méltó-

ságot jelölő szóval, hanem a török *baş* 'fej' szó birtokos személyraggal ellátott *başı* 'valaminek a feje' alakjából keletkezett a gyakori *pasa*, *basa* hatására. A *başı* szónak a *basa* szóval való azonosítása a magyarban és a szerb-horvátban egymástól függetlenül is végbemehetett. Véleményem szerint tehát az ilyen tisztgségeveket, mint *oda basa*, *cseri basa*, *szubasa* nem kell szükségszerűen szláv eredetűnek tartanunk. Itt is vannak olyan esetek, amikor az összetétel első tagjában levő hangtani kritérium is bizonyít a közvetlen átvétel mellett, mint pl. *cesnegir basa* a 'főkóstoló' szónál (~ oszm. *çeşnegir başı*; szb.-hv. *češneider baša*) a *g* a szb.-hv. *đ*-vel szemben.

III. Jelentéstani kritérium

A jelentéstani kritérium alapján való elhatárolás ismert esete a *csuha* szónak közvetlenül a törökből való eredeztetése azon az alapon, hogy a magyar 'ruha' jelentés megvan a törökben, míg a szerb-horvátban csak a 'posztó' jelentés mutatható ki (vö. KNEZSA, SzlJsz. 1: 817). Hasonló elhatárolás más, kevésbé ismert szónál is lehetséges. Pl. az *acsik* szó a magyarban egy hajófélet jelöl, de a szerb-horvátban csak az eredeti 'nyitott, szabad' jelentésű melléknév mutatható ki; a Bagdad város nevéből származó *bagdát* kelmenév megfelelője hasonló jelentésben nem mutatható ki a szerb-horvátban; a *serif arany* kifejezés első tagjának megfelelője 'serif, nemes' jelentésben megvan a szerb-horvátban, de a kifejezés maga ismeretlen.

Meg kell jegyeznünk, hogy az egykorú szerb-horvát forrásoknak a magyar forrásokéhoz hasonló feldolgozása során előkerülhetnek ezen szavak régi jelentései; tehát a jelentéstani kritérium jelenleg inkább csak valószínűsítésre ad lehetőséget.

IV. Művelődéstörténeti kritérium

A jövevényszavak vizsgálatánál általában fontos szerepet szokott betölteni a művelődéstörténeti kritérium. A közvetítés kérdésében azonban aránylag kevés esetben alkalmazható.

Oszmán-török jövevényszavaink a mohamedán kultúra hatását tükrözik. Ez a kultúra már jóval korábban és nagyobb erővel hatott a balkáni népekre. Déli szláv közvetítésű jövevényszavainkban éppúgy a mohamedán török kulturális hatás él tovább, mint közvetlen átvételeinkben. Pl. a bőrfeldolgozás körébe tartozó *csizma* (< szb.-hv. *čizma* < oszm. *çizme*), *csizmadia* (< szb.-hv. *čizmédžija* < oszm. *çizmeçi*) és *bicskia* 'cipésszék' (< szb.-hv. *bičkija* < oszm. *bički*) szavunk déli szláv közvetítésű. Viszont két bőrféleség neve — ugyancsak hangalakja alapján — közvetlen átvétel: *mesin* (< oszm. *meşin*; vö. szb.-hv. *mješina*), *keszele* (< oszm. *kösele*; vö. szb.-hv. *čusèle*). Több, ebbe a fogalomkörbe tartozó jövevényszavunknál pedig eldönthetetlen a közvetítés kérdése: *csiriz* (~ oszm. *çiriş*, szb.-hv. *čiriš*), *korsin* 'bőrnyomtató' (~ oszm. *kurşun*, szb.-hv. *küršum*), *musta* 'vasbunkó' (~ oszm. *mušta*, szb.-hv. *mušta*), *papucs* (~ oszm. *papuç*, szb.-hv. *papuč*), *szattján* (~ oszm. *sahtijān*, szb.-hv. *šahťijān*). E jövevényszavak együttesen tükrözik azt az igen jelentős török hatást, amely a török hódoltság idején bőriparunk területén megnyilvánult, s e hatáson belül nem lehet beszélni külön déli szláv és külön török hatásról.

A jövevényszavaink jelentős részét kitevő katonai terminológia egyesek szerint főleg szláv eredetű, mások szerint elsősorban török eredetű. Az igazság az, hogy sem az egyik, sem a másik, hanem a kettő együtt. Kétségtelen, hogy egy-két közismert katonai elnevezés, mint *haramia*, *besli*, *delia* szerb eredetű. Mégis, ha az egész anyagot összevetjük, sokkal több az eredeti török szó, mint a közvetítéses szerb-horvát szó. A török *-ci* nomen agentis képzővel ellátott főnevek nagyrészt katonai kifejezések, belőlük 75% *-dzsi*, *-csi* képzős a magyarban, s csak 25% tartalmaz *-dzsia*, *-csia* végződést. Ebben a fogalomcsoportban van a legtöbb kettős átvétel. Véleményem szerint tehát itt sem szabad egyik irányba sem általánosítanunk, hanem egyenként kell a szavakat megvizsgálnunk.

Néhány speciális esetben lehetséges a művelődéstörténeti kritérium alkalmazása. Pl. a *kaftán* (~ oszm. *kaftan*, szb.-hv. *káftan*) a magasabb rangú török tisztviselők reprezentatív jellegű ruhadarabja volt. Az erdélyi fejedelmek a hatalom jelképeként díszes kaftánt kaptak a szultántól. A szultán előtt megjelenő követeket ugyancsak díszes kaftánba öltöztették, felkaftánozták. Mindezek alapján nagyon valószínű, hogy a *kaftán* közvetlenül Konstantinápolyból származott hozzánk. Valószínűleg ugyancsak közvetlen török átvétel a *dívány* (~ oszm. *divān*, szb.-hv. *divān*), amely a szultáni tanácskozó terem berendezési tárgya volt. Feltehetőleg közvetlen átvétel a *dohány* (~ oszm. *duhan*, szb.-hv. *dühān*), amely először a felsőbb társadalmi rétegekben terjedt el (vö. KNEZSA, SzlJsz. 1: 628). Ugyanez tehető fel egy másik török élvezeti cikkről, a *kávéről* (~ oszm. *kahve*, szb.-hv. *káhva*; a magyar szó *é* hangjának eredete nem világos; talán a ragozott alakból származik). Viszont valószínűleg szerb szó a *martalóc* (~ oszm. *martoloz*, szb.-hv. *martólos*; KNEZSA szerint (1: 688) eldöntetlen), mivel a *martalócok* rendszerint keresztény, azaz szláv katonák voltak. A *hambár* szót (~ oszm. *hambar*, szb.-hv. *hambār*) KNEZSA (216) művelődéstörténeti kritérium alapján tartja szerb eredetűnek. A mai 'magtár' jelentésű *hambár* kétségtelenül szláv eredetű, a régiségben előforduló 'gabonatarató láda' jelentésű szó — vö. pl. *hambáros hajó* — talán közvetlen eredetű.

Több esetben az adatok előfordulásának körülményei, a szövegkörnyezet teszi valószínűvé egy-egy szó közvetlen török eredeztetését. Pl. a *kerevet* (~ oszm. *kerevet*, szb.-hv. *krevet*) a magyar forrásokban előkelő török hivatalok berendezési tárgyaként törökországi követjelentésekben fordul elő, feltehetőleg török eredetű (ugyanígy KNEZSA, i. m. 667). Néhány kevésbé ismert szónál is alkalmazható ez a kritérium; pl. a *majmár* 'mérnök' (< oszm. *mimār*; vö. szb.-hv. *mimār*; követjelentésben fordul elő), vagy a *szája* 'kelmeféle' (< oszm. *saya*; vö. szb.-hv. *sāja*; a források fejedelmi kaftánnak való anyagként említik) szövegkörnyezete alapján feltehetőleg közvetlen átvételű.

Ebbe a problémakörbe tartozik a forrásoknak szerzőik szerinti megítélése. Zrínyi általában szláv, Mikes török, Thököly nagyrészt török alakokat használ. Ilyen fajta megkülönböztetés azonban kevés esetben lehetséges, és önálló kritérium értéke nagyon is kétséges.

V. Időrendi kritérium

Korábbi nyelvészeti irodalmunkban szokásban volt az 1541 előtt megjelenő jövevényszavakat déli szláv közvetítésűeknek tartani azon elgondolás alapján, hogy állandó tartós érintkezés csak Buda végleges elfoglalása után

alakult ki törökök és magyarok között, a nyelvi érintkezést is csak ettől az időtől lehet számítani.

Ez az elgondolás eleve helytelen. Igaz, hogy a *tartós* nyelvi érintkezés csak 1541 után kezdődött, de más jellegű érintkezések már korábban is léteztek. A háborús kapcsolatok során már a XV. század eleje óta sok török harci felszerelés került hadi zsákmányként magyar kézre. Ilyen felszerelések már a mohácsi vész előtt divatban voltak a magyaroknál, s ezekhez részben vásárlás útján is jutottak. Tehát a hadakozás körébe tartozó, 1541 előtt megjelenő jövevényszavainkat — csupán korai előfordulásuk alapján — nem szükséges déli szláv közvetítésűeknek tartanunk. Így pl. *handzsár* (1527; < oszm. *hancar*; vö. szb.-hv. *hànjár*), vagy *boncsock* 'lódísz üvegyöngyből; lófarkas zászló' (1500; < oszm. *boncuk*; a szerb-horvátban nincs kimutatva, de vö. bolgár *bunčuk*) szavunkat. Hasonló körülmények között korán megismerkedhettünk ilyen fontos katonai tisztségnevekkel, mint *bég* (1476; < oszm. R. *beg*, ma *bey*; vö. szb.-hv. *bëg*) vagy *basa* (1490; < oszm. *baş*, *paşa*; vö. szb.-hv. *páša*). Török kereskedők már jóval Buda elfoglalása előtt jártak nálunk, erdélyi kereskedők is gyakran ellátogattak török földre. Mindezek a kereskedők elsősorban keleti kelmeféléket, szőnyeget szállítottak hazánkba. Azok a kelmefélék tehát, amelyekkel már 1541 előtt megismerkedtünk, kereskedelmi úton közvetlenül a törökből is kerülhettek hozzánk. Ilyenek pl. az *asztár* 'bélésnek való kelme' (1522; < oszm. *astar*; vö. szb.-hv. *ástár*), *csuha* (1495; < oszm. *čuha*, *çoha*; vö. szb.-hv. *čoha*), *futa* 'csikos, bolyhos kelmefajta' (1516; < oszm. *futa*; vö. szb.-hv. *fūta*).

Korai előfordulású jövevényszavaink között lehetnek olyan vándor-szavak is, amelyeknél a közvetlen átadó nyelvet nehéz megállapítani. Ilyen pl. a *dolmány* szavunk (~ oszm. *dolaman*, *dolama*; a szerb-horvátban csak *dolama* alakban), amely már a Schlägli Szójegyzékben előfordul, ez a feltűnően korai előfordulás azonban nem feltétlenül déli szláv közvetítést jelent.

Így megrostálva az 1541 előtt megjelenő jövevényszavainkat, egyedül a *kaszab* szó az, amelynek korai személynévi előfordulását (1520; közzsóként 1579-ben; ~ oszm. *kasab*, szb.-hv. R. *kásab*, ma *kásap*) nehéz volna a szerb közvetítés kikapcsolásával megmagyarázni.

Az időrendi kritériummal szemben hasonló álláspontot foglalt el KNEI ZSA ISTVÁN, amikor az *aba* (első előfordulása 1556) szónál elhárította a korábbi szláv eredeztetést (i. m. 583), a *basa* (első előfordulása 1490) szónál nem vette figyelembe a korai előfordulást (i. m. 594), és nem vett be a szláv jövevényszavak közé olyan szavakat, amelyeket csupán korai előfordulásuk alapján kellene szláv közvetítésűnek mondanunk.

A török hódoltság után megjelenő szavakat egyelőre nem tekinthetjük török jövevényszavaknak, bár nem zárható ki teljesen az a lehetőség, hogy egyesek közülük éltek a nép nyelvében, de mivel nem jutottak el köznyelvi és irodalmi nyelvi szintig, nyelvelméinkben és szótárainkban nem szerepelnek. Földrajzi elterjedésük legtöbb esetben arra enged következtetni, hogy szerb szavak. Ilyen pl. a *tabak* 'tímár' (1735; ma a Dunántúlon és az Alföldön ismerik; vö. KNEI ZSA, i. m. 759); a *bogrács* (1749; ma Dél-Magyarországon használják; mint kultúrtárgynak az átvételét KNEI ZSA (i. m. 598) közvetlenül is lehetségesnek tartja); a *zsiger* (1836; a MTsz. a Nagy-Alföld déli részéről közli).

A késői szavak között egy másik csoportot alkotnak azok, amelyek nyugati közvetítéssel kerültek nyelvünkbe, mint pl. a *sofa* (1787), *arszlán* (1839); ezeknek a vizsgálata azonban nem tartozik feladataink körébe.

VI. Szófeldrajzi kritérium

Biztosan alkalmazható a késői nyelvjárási szavaknál — ezek vizsgálata nem tartozik ránk —, de csak feltételesen a törökkori adatoknál. Feltehetőleg közvetlen átvételű szavak szerepelnek az erdélyi forrásokban — Erdély közvetlen kapcsolatban állt a portával —, míg a hódoltsági területről származó emlékekben nagyobb valószínűséggel áll fenn a közvetítés lehetősége. Így pl. a *harár* 'zsák' szó (< oszm. *harar*; vö. szb.-hv. *hàrār*) régi erdélyi adatai feltehetőleg közvetlenül a törökből valók (vö. KNIEZSA, i. m. 651; másképp Moór, MNy. 61: 94).

VII. Negatív kritérium

Néhány oszmán-török jövevényszavunk megfelelője nem szerepel a közismert szerb-horvát-szótárakban és feldolgozásokban, mint pl. a *bagdát* 'kelmeféle' (vö. MNy. 50: 78), *japuk* 'nyeregtakaró' (vö. MNy. 53: 4:), *szomak* 'ivóedény'; vagy a HASz. szerint később jelenik meg a szerb-horvátban, mint a magyarban, mint pl. a *kazán* (1615; HASz.: 18. sz.); *jancsik* 'iszák' (1645; HASz.: 18.sz.; vö. MNy 53: 418). Ezeket a jövevényszavakat közvetlen átvételnek szokás tekinteni.

Véleményünk szerint ez a kritérium nem helytálló. A régi szerb-horvát — és egyéb balkáni — források ma még oly hiányosan vannak feldolgozva, hogy erre a negatívumra nem alapozhatunk, ha csak más kritérium nem támogatja a közvetlen átvételt, mint pl. a *csingia* 'hárfa' szó esetében, amelynek szerb-horvát előzménye nincs kimutatva, de *-ia* végződése szláv eredetre mutat.

*

Fejtegetéseimet egy rövid statisztikai összefoglalóval szeretném befejezni.

A közvetítés szempontjából megvizsgáltam 650 szót.

Nem találtam kritériumot	340 szónál
Kettős átvétel	50 szó
A szerb-horvátban nincs kimutatva	50 szó
Tehát a közvetítés szempontjából közömbös	440 szó, azaz 67,7%
Hangtani kritérium alapján töröknek mondható	128 szó
Egyéb kritérium alapján töröknek mondható	11 szó
Összesen	139 szó, azaz 21,4%
Hangtani kritérium alapján szlávnak mondható	64 szó
Egyéb kritérium alapján szlávnak mondható	7 szó
Összesen	71 szó, azaz 10,9%.

E számok világánál két téves elképzelést szeretnék eloszlatni.

Az egyik oszmán-török elemeink számára vonatkozik. Elterjedt felfogás szerint a 16.—17. századi forrásokból kimutatható oszmán-török elemek száma 1000 körül mozog. Az alapvető források feldolgozása után, figyelembe véve

a még feldolgozatlan forrásokban rejlő lehetőségeket, úgy látom, hogy ez a szám aligha fog jelentősen a 700 fölé emelkedni.

A másik a déli szláv közvetítésű elemek számára vonatkozik. Ugyancsak elterjedt nézet szerint körülbelül ugyanannyi a közvetlen török átvételű, mint a közvetítéses szláv szó.⁴ Amint látjuk, a számok mást mondanak, a török eredetű szavak száma majdnem megegyeszen annyi, mint a közvetítéses szláv eredetűké. A kritérium nélküli szavak megoszlását is kb. ilyen arányban kell elképzelnünk. Az átvett szavak tükrében tehát majdnem kétszer olyan erősnek mutatkozik a török hatás, mint a déli szláv hatás.

Befejezésül KNEIEZSA ISTVÁN gyakran említett műve alapján szláv szemszögből is szeretnék egy pillantást vetni a problémára.

KNEIEZSA 64 török eredetű szláv szót dolgozott fel. Ez a szám majdnem teljesnek mondható, mint az előző statisztika mutatja, saját gyűjtésem alapján is csak 71 szóról tudom azt állítani, hogy szláv eredetű (a későbbi nyelvjárási átvételeket sem KNEIEZSA, sem a magam munkájából nem veszem tekintetbe, azok nem tartoznak ide).

A feldolgozott 64 szó közül KNEIEZSA 22-ről állítja azt, hogy kétségtelenül szláv eredetű. Ezek: *bagazia*, *betyár*, *bicskia*, *csingia*, *csizma*, *csizmadia*, *dalia*, *duttyán*, *fringia*, *gemia*, *hombár*, *harámbasa*, *haramia*, *izaralia*, *janicsár*, *martalóc*, *peszmege* 'lekvár', *szarahora*, *tabak*, *torsia*, *tyató*, *zuboncsia*. Kettős átvétel a következő 17 szó: *begzádia* ~ *begzáde*, *beslia* ~ *besli*, *boszandzsia* ~ *boszandzsi*, *bulyogbasa* ~ *bölükbasi*, *bujurdia* ~ *bujurdi*, *bulya* ~ *bula*, *csorbadzsia* ~ *csorbadzsi*, *gyomia* ~ *gyömlí*, *hamalia* ~ *hamajli*, *harár* (Dunántúl) ~ *harár* (Erdély), *jaszakcsia* ~ *jaszakcsi*, *kádia* ~ *kádi*, *kapucsia* ~ *kapucsi*, *kesza* ~ *kesze*, *levente* ~ *levent*, *szpahia* ~ *szpahí*, *tepsia* ~ *tepsi*. Ezek közül szláv alakban volt elterjedtebb pl. a *beslia*, *bulyogbasa*, *levente*, de inkább törökös alakban használták pl. a *bujurdi*, *kádi*, *tepsi* szavakat. Ugyancsak 17 szónál eldöntetlen a közvetítés kérdése, a *basa*, *bogrács*, *bozdogán*, *csárda*, *csorba*, *fosztán*, *gyaur*, *kíla*, *mámor*, *mángor*, *oka*, *pacsomag*, *pamut*, *papucs*, *szacsmá*, *sárma*, *zubbony* szavak mind török, mind szláv eredetűek lehetnek. Végül szerepel a munkában 8 olyan szó, amelyeket KNEIEZSA inkább török, mint szláv eredetűnek tart: *aba*, *csuha*, *dohány*, *kerevet*, *korbács*, *pásztorma*, *peszmege* 'kétszersült', *szattyán*.

Ha mármost meggondoljuk, hogy KNEIEZSA ISTVÁN munkájában csak azon szavak szerepelnek, amelyek valóban szláv eredetűek, vagy amelyeknél a szláv közvetítés lehetősége fennáll, a fenti adatok megegyezni látszanak a saját gyűjtésem alapján levont következtetésekkel. Vagyis azonos eredményhez jutunk, akár török, akár szláv oldalról közelítjük meg a kérdést.

KAKUK ZSUZSA

⁴ Szélsőséges álláspontot képvisel MOÓR ELEMÉR, aki szerint oszmán-török elemeink „kevés kivétellel alakilag is megállapíthatóan szerb-horvát közvetítéssel kerültek nyelvünkbe” (MNY. 61: 94).

